

УДК 371.3

ЛАЗАРЄВА К. С.

К. Д. УШИНСЬКИЙ ПРО НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ОПИСУ

У статті розкрито обґрунтовані К.Д.Ушинським функції опису та методика оволодіння ним учнями.

Ключові слова: молодші школярі, опис, функції, методика оволодіння.

В статье раскрыты обоснованные К.Д.Ушинским функции описания и методика овладения им школьниками.

Ключевые слова: младшие школьники, описание, функции, методика овладения.

The functions of description and methodic of pupils` mastering them which were founded by K.D.Ushinskiy are revealed in this article.

Keywords: junior pupils, description, function, methodic of mastering.

Одне з важливих завдань теорії сучасної педагогіки і практики школи – опанування змістом освіти, який забезпечує розумовий розвиток школярів у процесі оволодіння ними міцними знаннями, методами інтелектуальної діяльності, способами роботи над навчальним матеріалом. Реалізації цього завдання сприяє педагогічна спадщина К.Д. Ушинського. Розглянемо один із напрямів розвитку учнів – оволодіння ними описом.

Мета даної статті – розкрити питання про роль опису у процесі оволодіння школярами знаннями, про його функції та методику, розроблених у педагогічній спадщині К.Д. Ушинського.

Провідною ідеєю дидактичної системи К.Д. Ушинського є положення про внутрішню органічну єдність процесів засвоєння знань і розвитку розуму учнів: “не само знання, а ідея, яка розвивається у розумі дитини засвоєнням того чи іншого знання, - ось що повинно скласти зерно, осередок, останній ланцюг .. занять” [1, с. 11]. У роботах про освоєння рідної мови видатний педагог звертає увагу на навчання дітей опису і описових текстів.

К.Д. Ушинський вважав надуманими суперечки сучасних йому вчених з такого питання дидактики: “Що є головним у навчанні: озброєння

© Лазарева К. С., 2010

дітей знаннями чи розвиток їх здібностей, мислення, пам'яті?” Для вченого було очевидним, що, з одного боку, чим більше набув розум фактичних знань, чим краще він опрацював цей “сирий” матеріал, тим він став більш розвинутим і сильним. А, з іншого, - сам розум є не що інше як добре організоване знання. Тому, щоби не перетворити дитину в комору знань, готових істин, правил та формул, її потрібно навчати думати, розмірковувати.

Саме цьому завданню було підпорядковано створення його підручників для дітей початкової школи, що стали вже класикою, – “Родное слово” та “Детский мир”. А також “Книга для учащихся” (методичні рекомендації для батьків і вчителів), “Руководство к преподаванию по “Родному слову” та інші.

У цих працях він звертає увагу на оволодіння школярами описовими знаннями, навчання дітей опису і створенню ними описових текстів, виконанню спеціальних вправ.

Отже, опис, вважає К. Ушинський, пов'язаний з мовленням дитини. Розвиток мовлення, навчання її грамоти мають бути спрямовані на те, щоб “словесні і логічні вправи не були тільки правильною побудовою порожніх або хибних фраз, ... логічною діалектикою без змісту” [3, с.264]. Тому в підручниках і хрестоматіях повинні бути відповіді на запитання: “Чому навчати дітей? Який зміст тих знань, які діти будуть засвоювати? Які художні твори видатних письменників використовувати? Казки? Прислів'я? Загадки? Наукові відомості з різних галузей науки?”

Як свідчить аналіз підручників К. Ушинського, у більшості з них представлено тексти, які містять опис фактів, предметів, явищ, що доступні для розуміння дітям початкових класів, і, до того ж, вже їм, у певній мірі, знайомих із повсякденного життя.

Так, К.Д. Ушинський визначав особливу роль природознавства і пояснював це двома обставинами: “по-перше, наочністю предметів” оточуючої природи, а, по-друге, тим, що “логіка природи є найдоступніша і найкорисніша логіка для дітей.” [3, с.266]. Крім природознавчих текстів до підручників і хрестоматії увійшли тексти з російської історії та географії. У них міститься велика кількість описів: наукових фактів, різноманітних речей, які оточують дитину (статейки «Классная доска», «Грифельная доска», «Пища и питье», «Хлеб», «Естественные и искусственные предметы» та ін.), тварин (статті «Лошадь», «Корова», «Корова и лошадь», «Кошка», «Васька», «Мышка», «Коза» і т.д.), рослин («Яблоня», «Вишня», «Береза и ее семейство», «Цветы», «Рожь» та ін.), тіла людини (стат-

ті «Пять внешних чувств», «Орудие и орган», «Рука и нога», «Голова», «Способности души» та ін.), неорганічних тіл (статті «Кремень», «Глина и что из нее делается», «Вода» і т.д.), природних явищ (статті «Дождь», «Ветер», «Горение», «Звук» та ін.); описуються пори року (статті «Зима», «Весна», «Лето», «Осень», «Поездка из столицы в деревню» та ін.); містяться окремі відомості з географії, астрономії та історії («Земля», «Глобус», «Луна», «Телескоп», «Голландцы», «Иерусалим», «Ночь на Визувии» і т.д.). Крім того, в підручник «Родное слово» включені малюнки для усної розповіді, плани класу, будинку, двора з садом і городом, які призначені для їх читання, тобто опису словами і цифрами.

Таким чином, опис виконує активну пізнавальну функцію, формує знання про оточуючий світ.

Але отримані учнями знання, на думку К.Д. Ушинського, не є самоціллю. Вони повинні стати засобом розвитку дитини. Він зазначає, що опрацювання описових текстів та виконання завдань на опис сприяє:

– підвищенню інтереса дітей до навчання шляхом використання наочності, загадок, завдань на порівняння;

– розвитку вміння учнів “знаходити цікаве в тому, що постійно і скрізь оточує, і тим самим показувати йому на практиці зв’язок між наукою и життям ” [1, с.14] Для цього К.Д. Ушинський “обирав переважно предмети і явища, які оточують дитину і їй більш-менш знайомі” [1, с.14];

– розвитку мислення, а саме вмінню виділяти основні ознаки предмета або явища, класифікувати і порівнювати за цими ознаками, систематизувати;

– розвитку логічного мислення. Цьому сприяє опрацювання статей, які розташовані в окремому розділі хрестоматії “Перші уроки логіки” і спрямовані на засвоєння понять “рід”, “вид”, “ознаки”, тощо. Не зважаючи на назву розділу, це не окремі уроки логіки, які відірвані від змісту освіти. К.Д. Ушинський вважав, що учню буде складно і нецікаво виконувати “сухі” вправи на розвиток логіки, але вони будуть для нього “зрозумілі і легкі, якщо він попередньо звикне до них на предметах конкретних” [1, с. 15]. Тому ці тексти вплетені у зміст конкретного навчального предмета. Спочатку дітей потрібно навчити відшукувати, перераховувати і називати ознаки предметів, потім – порівнювати між собою декілька знайомих предметів, знаходячи між ними спільне і відмінне. “Коли учні звикнуть відшукувати і розрізняти ознаки, тоді вже можна повідомити їм, що таке ознака; коли вже набудуть навичок знаходити

схожість і відмінність між предметами і, внаслідок того, розміщувати їх за родами та видами, можна вже повідомити дуже легко, що таке порівняння, що таке судження, рід, вид, тощо” [1, с. 15].

– Розвитку уваги, спостережливості. “Дитина, яка починає навчатися, повинна не тільки розуміти те, що вона читає, але і правильно і пильно дивитися на предмет вивчення, помічати його особливості...” [2, с.13], тому розвитку уваги і спостережливості сприяє використання наочності і опрацювання описових текстів;

– Формуванню істинності знань. Для цього К.Д. Ушинський пропонує опрацювання таких текстів, у яких описується та місцевість, “яка оточує дитину, і той час, коли навчання відбувається, щоб враження, про які читають у книзі або говориться у школі, були в дитини живі і могли бути перевірені її власним дитячим досвідом і відчуттям. У такому випадку дитина буде розказувати про те, що бачить і відчуває, її слова слова будуть сповнені дійсності: істинність слова і є саме та коштовна властивість, яку потрібно розвивати все більше” [3, с. 78].

– Робота з описами сприяє формуванню знань у системі. “Коли набирається стільки визначень і правил, що не зайвим буде вже зробити огляд їх і закріпити в пам’яті учнів повторенням, то ми виставляємо ряд запитань, які вичерпують усі граматичні визначення і правила, що до того часу траплялися. При цьому ми ставимо запитання так, щоб потроху привести в голові учня в звичайну граматичну систему всі набуті ним під час розбору і через те розрізнені граматичні поняття і правила. Таким чином, систему дидактичну ми переводимо потроху в систему наукову” [3, с. 466].

– Навчання дитини опису сприяє формуванню вміння дитини вчитися, а це, як зазначає К.Д.Ушинський “головне призначення підготовчих класів” [1, с.19].

– Формуванню вміння стилістично та граматично правильно будувати свої вислови; розвитку пам’яті, чому сприяє, наприклад, заучування на пам’ять віршів, виділення основних ознак предметів та явищ, опрацювання описових текстів.

– Розвитку творчості; безумовно, оволодіння описами розвиває пізнавальну активність учнів, їх творчі здібності та уміння, удосконалює мовлення, його логічність, послідовність, образність. Для цього у підручнику розташовані ділові описи, а біля них вірші (у яких описується той самий предмет, що і в статті) і малюнки (на яких цей предмет зображено). Це сприяє тому, що “у душі дитини логічною думкою буде

зростатися чудовий поетичний образ, розвиток розуму буде йти дружно з розвитком фантазії та почуття; логічна думка знайде собі поетичне висловлювання, і, навпаки, поезія висловлювання закріпить саму думку” [1, с. 17]. На жаль, у сучасних підручниках такий комплекс зазвичай відсутній.

Звичайно, всі ці функції здійснюються під час навчання не окремо одна від одної, а в комплексі. Так, під час самостійного складання опису за малюнком розвивається творчість, спостережливість, увага, самостійність, вміння логічно будувати текст, чітко висловлювати свої думки.

Мальовничість таких ділових статей змінюється по мірі розвитку дитини. Перші статті розраховані на дітей, яким ще важко читати та розуміти прочитане. Вони складаються з коротких простих речень, в яких чітко і коротко описується предмет, бо, як вважає К.Д. Ушинський, “досить, якщо дитина в цьому віці може засвоїти дві, три, у крайньому разі, чотири ознаки, які найбільш кидаються в очі” [2, с.75] Поступово такі описи повинні ускладнюватися, ставати більш мальовничими.

– Розвитку самостійності у складанні текстів сприяють завдання на опис предмета дітям добре знайомого. “Такий предмет сам задає питання дитині, виправляє його відповіді, приводить їх у систему, і дитина розмірковує, говорить і пише самостійно, а не ловить фрази з вуст учителя або зі сторінок книги” [2, с.10];

Однак, будь-яка робота, яку задає вчитель і виконують діти, повинна бути послідовною, завдання мають бути логічно пов’язаними. Тільки тоді діти будуть отримувати систематичні, міцні знання, а їх розвиток буде ефективним та комплексним.

Саме тому К.Д. Ушинським була розроблена детальна методика роботи над описом. Так, на *першому році* навчання діти дають відповіді на запитання про розмір, колір, форму предмета, який вони бачать на малюнку або в реальній дійсності. Деякі з малюнків відносяться до описових текстів підручника, а деякі подані безвідносно до текстів для того, щоби діти виконували за ними усні та письмові вправи. Складність цих вправ поступово повинна зростати, а малюнок може використовуватися кілька разів. Наприклад, дитина може спочатку лише назвати і записати предмети, які зображено на малюнку. Потім вона називає та записує місцезнаходження цих предметів. Останнім завданням буде опис всього малюнка.

До завдань першого року навчання відносяться загадки, які К.Д. Ушинський розглядає як “картинний опис предмета” [4, с.63]. Мета

таких завдань не в тому, щоб учні відгадали таку загадку, а в тому “щоб надати розуму дитини корисну вправу: приладнати відгадку, яку, може, сказав учитель, до загадки і дати привід до цікавої і корисної класної бесіди, яка закріпиться у розумі дитини саме тому, що мальовнича і цікава для неї загадка ляже міцно у її пам’яті, тягнучи за собою і всі пояснення, які із нею пов’язані” [2, с.63].

На *другому році* навчання учні усно та письмово опрацьовують описові тексти. К.Д. Ушинський пропонує такий алгоритм опрацювання описових текстів.

1. Вчитель показує учням предмет або малюнок предмета, про який буде йти

мова і задає дітям питання, намагаючись, щоб діти, даючи відповіді, зробили опис цього предмета.

Починати потрібно із простих запитань про колір, розмір, форму предмета, тощо. Для того, щоб відповісти на таке запитання, дитині потрібно тільки поміняти порядок слів цього питання та додати одно – два слова. Відповідь в такому випадку буде складатися з простого речення. Поступово запитання ускладнюються. Відповіддю на них вже будуть: складне речення, кілька речень, а потім – ряд речень. Кінцевим результатом має бути вміння самостійно описувати предмет, який не було описано в підручнику.

2. Читається описовий текст, який міститься у підручнику.

3. Учні розповідають зміст прочитаного тексту і додають опис, який було зроблено раніше в усній формі.

4. Діти повторно читають статтю для того, “щоб вона відбилась у голові того, хто читає із повною ясністю” [1, с. 19]. (Але виконання цього етапу не обов’язково. Воно вводиться вчителем в залежності від складності матеріалу для дітей).

5. Після розповіді (пункт 3) вчитель може звернути увагу, що описаний в тексті предмет не співпадає з тим, який діти бачуть у класі. У такому випадку вчитель пропонує порівняти предмет реальний та предмет описаний.

К.Д. Ушинський зазначає, що на *другому році* навчання потрібно проводити письмові перекази прочитаних у класі статей, а також виконувати завдання на порівняння, більшість з яких складають порівняння тварин. Учнім буде легше виконувати такі завдання, якщо вони матимуть змогу розглянути малюнки або чучела тварин, яких вони порівнюють. Ушинський у роботі над порівнянням пропонує знаходити спочатку

ознаки подібності, а потім – відмінності між предметами. Попервах такі ознаки знаходяться усно і розташовуються у певній логічній системі, а вже потім вчитель за допомогою учнів записує на дошці текст, із знайденими ознаками. Діти повинні переписати текст з дошки і використовувати як зразок для самостійного виконання подібних вправ.

Опрацювання описових текстів та виконання завдань на порівняння і самостійне складання опису впливають на розвиток мовлення учнів та їх спостережливість.

Протягом *другого та третього років* навчання діти виконують завдання з вивчення оточуючого за планом. Починають вони зі складання плану свого класу. Потім читають план, тобто описують за ним кімнату: цифрами називають розмір предметів, їх місцезнаходження, ким і з якого матеріалу ці предмети виготовлені, їх призначення, колір, розмір, форму, тощо.

На *третьому* році навчання К.Д. Ушинський пропонує дітям давати письмові завдання для опрацювання описових текстів. Спершу вчитель читає статтю і пропонує дати дітям відповіді на запитання, щоб розкрити її основний зміст. Після цього вчитель записує питання на дошці, і діти спочатку усно, а потім письмово дають на них відповіді. К.Д. Ушинський наголошує, що питання, які записані на дошці, повинні бути такими, щоб готової відповіді на них у статті не було.

Після опрацювання у такий спосіб декількох статей треба переходити до порівняння. Так, після читання статті, вчитель задає запитання на порівняння щойно прочитаного з тим, що уже було опрацьоване на попередніх уроках. Порівнювати К.Д. Ушинський пропонує тільки за основними ознаками “ніяк не вдаючись у дрібниці” [3, с.515]. Таке порівняння записується вчителем на дошці, переписується дітьми у зошити і використовується як зразок у подальшій самостійній роботі.

Ще одним видом опрацювання описового тексту є складання таблиць. Спочатку вчитель креслить таку таблицю на дошці, а діти за цією таблицею розповідають зміст статті. Потім діти самі креслять таблицю. Таке завдання, як зазначає К.Д. Ушинський, сприяє тому, щоб діти будували свої розповіді у логічному порядку, оволодінню ними знаннями у системі.

Після того, як діти навчилися порівнювати предмет з іншими, К.Д. Ушинський пропонує переходити до таких завдань, як опис за порівнянням. Дітям пропонується для порівняння такий предмет, який їм відомий або його можна показати на уроці, але опису цього предмету

немає у підручнику. Однак порівнювати його можна з предметом, про який діти вже читали в підручнику. Такий опис проводиться на основі запитань, які ставить учитель. Спочатку діти відповідають усно, а потім один з учнів за допомогою всього класу записує опис на дошці. Задача вчителя – показати, як із окремих відповідей на запитання утворити логічно зв'язаний, стилістично і граматично правильний та точний текст. До цієї роботи учитель залучає учнів.

Наступний вид завдань – складання розповіді з елементами опису. Він проводиться, коли діти вже вміють переказувати описові тексти і розповіді. Для цієї роботи, на думку К.Д. Ушинського, найкраще підходить складання листів, бо “з літературних форм переказу – це найлегша” [3, с. 517]. Але кількість таких робіт не повинна бути надмірною.

Ця робота проводиться за таким алгоритмом:

1. Учитель надає учням зразки листів, які учні переписують у зошити.

2. Учитель називає дітям тему листа і за допомогою запитань допомагає їм усно скласти лист. У такому листі, окрім викладу подій має міститися опис. Темою листа, як зазначає К.Д. Ушинський, краще обирати подію, добре відому дітям.

3. Один з учнів записує весь лист на дошці і вчитель виправляє помилки. Діти переписують виправлений текст у зошити.

4. Діти за допомогою вчителя складають лист усно, вдома записують його письмово.

5. Діти самостійно складають лист за поданою вчителем темою.

У своїх підручниках К.Д. Ушинський розмістив багато описових текстів та завдань на опис. Ним була розроблена оригінальна методика опрацювання цих тестів і навчання дітей складанню власних описів. Опрацювання та складання таких описових текстів сприяє: а) формуванню в учнів системи знань, б) розвитку у дітей вміння знаходити цікаве в оточуючому, розвитку мислення і мовлення, їх логічності, послідовності, самостійності, вміння стилістично та граматично правильно будувати свої вислови, в) розвитку активності, творчості, підвищенню інтереса дітей до навчання, формуванню в них умінь вчитися, г) розвитку уваги, спостережливості, пам'яті.

Висновки. Таким чином у педагогічній творчості К.Д. Ушинського вперше глибоко і послідовно представлені дидактичні і методичні положення щодо навчання молодших школярів за допомогою широкого використання описів. К.Д. Ушинський не тільки представив з дидактич-

них позицій теорію описових текстів, але й запропонував цілісну систему їх освоєння вчителем і школярами. Видатний педагог довів, що за допомогою опису предметів, явищ, подій дитина активно пізнає оточуючий світ, засвоює значну частину змісту освіти. На основі аналізу творів К.Д. Ушинського можна дійти висновку, що запропонована ним робота над описовими текстами сприяє, з одного боку, формуванню істинних, системних описових знань, а, з іншого, – розвиває у школярів важливі пізнавальні якості: активність, самостійність, зацікавленість, увагу, спостережливість; уміння стилістично та граматично правильно формулювати свою думку, будувати вислови, вміння вчитися – виділяти головне, порівнювати, класифікувати.

Дидактичні підходи К.Д. Ушинського до розвитку мислення й мовлення молодших школярів варто використовувати сучасним педагогам не тільки при вивчення рідної мови, а й при освоєнні інших предметів, особливо гуманітарного та природничого змісту.

Перспективи подальших досліджень включає розробку науково-методичних рекомендацій щодо використання прогресивних ідей К.Д. Ушинського в сучасних школах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Т. 3 / Сост. С. Ф. Егоров. – М.: Педагогика. – 1989. – 512 с.
2. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Т. 4 / Сост. С. Ф. Егоров. – М.: Педагогика. – 1989. – 528 с.
3. Ушинський К. Д. Твори: В 6 т. /К. Д. Ушинський – К.: Радянська школа. – Т. 2. – 1954. – 557 с.